

ПОРІВНЯЛЬНЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 81'42:821.111

DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2025.3.2/18>

Савчин Н. Б.

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

АРХІТЕКТОНІКА РОМАНУ ДЖЕЙМСА ДЖОЙСА «УЛІСС»

У статті розглянуто художню специфіку архітекtonіки роману Джеймса Джойса «Улісс». Поняття архітекtonіки потрактовано з урахуванням концепцій В. Кузьменка, А. Волкова та інших науковців – як загального естетичного плану побудови літературного тексту: гармонійне співвідношення його основних елементів, частин, їх взаємозалежність, взаємозумовленість, взаємозв'язок, супідрядність, що засадничо спричиняє єдність художнього твору як єдиного цілого. Висвітлено основні елементи архітекtonіки модерністського роману «Улісс»: міфологізація, «потік свідомості», інтертекстуальність, цитатність, акцентуація уваги на найменших дрібницях тексту, в якому нарація в різних главах подається різними способами (від третьої особи, від імені оповідачів безіменних і названих, крізь призму візії головних героїв), своєрідність хронотопу тощо.

З'ясовано, що в основу роману покладено гомерівський міф про пригоди Одиссея. Кожна глава твору зіставляється з тим чи іншим епізодом мандрів Одиссея, і в критичній літературі їх так і прийнято називати за епізодами «Одіссеї»: глава 1 – «Телемак», глава 2 – «Нестор», глава 3 – «Протей», глава 4 – «Каліпсо» і т. д., до 18 глави – «Пенелопа». Увесь модерністський роман композиційно складається з 18 епізодів, які поділено на три частини: «Телемахіда», «Мандри Улісса», «Повернення». У рукописі роману Джойс позначив назви кожного епізоду, що й дало підстави дослідникам зіставити «Улісс» Джойса з «Одіссеєю» Гомера. Згадані епізоди є фабулою, загальною схемою ланцюга подій у романі, що передає лише зовнішні ознаки його змістовного наповнення. Головне – в «потоці свідомості» Дедала, Блума, Меріон. «Улісс» відтворює всі події одного дня з життя цих трьох головних героїв. У статті розкрито також своєрідність хронотопу: події, описані в «Уліссі», конденсують усього один день – 16 червня 1904 року, з восьмої години ранку до третьої години ночі. Таким чином, у цьому найдовшому дні світової літератури (понад сімсот сторінок обсягом) Джойс увічнив день, коли він познайомився зі своєю майбутньою дружиною Норою Барнакль. Місце дії – рідний письменнику Дублін.

Ключові слова: архітекtonіка, Джойс, модерністський роман «Улісс», сюжет, фабула, композиція, «потік свідомості».

Постановка проблеми. Літературний доробок відомого ірландського письменника Джеймса Джойса (1892–1941), міфотворця ХХ століття, сміливого експериментатора, досить широко вивчається у Великій Британії, США, Канаді, Австралії та багатьох інших країнах. Щоправда, оцінка прозопису митця та його впливу на розвиток світового письменства й нині далеко не однозначна: від безмірного захоплення усім, що написав один із батьків модернізму, до цілковитого неприйняття творчості автора «протокольного опису подій».

У вітчизняній науці про літературу допоки ще відчутний брак досліджень, присвячених осмис-

ленню поезики окремих творів Джойса, немає праць і про архітекtonіку його роману «Улісс».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням творчості Джеймса Джойса займалися Р. Еллман [13], П. Парріндер [14]. В українському джойсознавстві біографію митця та проблематику його творів у контексті художньої своєрідності ідіостилі письменника розробляли Д. Віконська [1], В. Глібовець [2], Є. Гончаренко [3], А. Краснящих [5], Т. Мікроусова [10], М. Панфьорова [11] та деякі інші науковці. У 2014 році побачила світ монографія Р. Семелюка «Дж. Джойс і А. П. Чехов на зламі століть: художні пошуки у малому жанрі» [12], а згодом з'явилися і два україномовні видання

роману «Улісс» (2015, 2018) у перекладі з англійської [4]. Проте досі ще не було публікацій про художню специфіку архітекtonіки Джойсового роману «Улісс».

Постановка завдання. *Актуальність статті* зумовлена об'єктивною потребою в дослідженні творчого спадку ірландського письменника Дж. Джойса, висвітленні його біографії, публікації епістолярію митця з ґрунтовними коментарями фахівців, а також у вивченні поетологічних особливостей окремих, найбільш знакових творів одного з батьків модернізму.

Метою статті є осмислення художньої своєрідності архітекtonіки роману Джеймса Джойса «Улісс».

Виклад основного матеріалу. Творчий доробок Джойса відносно невеликий; включає художні тексти різних форм: критичні статті про літературу та мистецтво «Драма і життя» (1900), «Нова драма Ібсена» (1901), «День натовпу» (1901), «Каталіна» (1903), «Оскар Вайльд: поет "Саломеї"» (1909), «Боротьба Бернарда Шоу з цензором» (1909); збірку віршів «Камерна Музика» (1907); п'єсу «Вигнанці» (1918); збірку оповідань «Дублінці» (1914), психологічне есе «Джакомо Джойс» (1914); романи – «Портрет художника замолоду» (1916), «Улісс» (1922) і «Поминки за Фіннеганом» (1939).

Водночас увесь художній спадок Джойса становить собою єдине ціле. Кожний твір – це чергова сходинка до створення великого полотна, роману «Улісс» («Ulysses»), в якому письменник запропонував свою власну модель світу і людини, буття всесвіту, звернувшись до розроблених ним принципів художнього письма.

Поняття архітекtonіки у нашому дослідженні потрактовано з урахуванням літературознавчих концепцій відомих науковців. Так, скажімо, на думку В. Кузьменка, архітекtonіка – «це принцип побудови художнього твору, гармонійне співвідношення його основних елементів, частин у єдине ціле» [6, с. 49]. А. Волков у «Лексиконі загального та порівняльного літературознавства» (2001) висловив тотожний погляд – «це загальний естетичний план побудови художнього твору: взаєморозташування його частин, їх ритм, взаємозалежність, взаємозумовленість, взаємозв'язок, супідрядність, що засадничо спричиняє єдність твору як цілого» [8, с. 47–48]. Зрештою, у «Літературознавчій енциклопедії» (2007) зафіксовано такий же кут зору: «це будова художнього твору як єдиного цілого, інтегральний взаємозв'язок, взаємозалежність,

взаємообумовленість його основних складників» [9, с. 99–100].

Традиційна структура класичного роману в творчості Джойса змінилась зовсім іншими принципами та прийомами художнього зображення (потік свідомості, нараторський кут зору, що постійно змінює свою локацію, фрагментарність, мозаїчність оповіді, перенасичення тексту неологізмами, словесною еквілібристикою, паралельний і перехресний рух кількох плинів думок).

У романі «Улісс», над яким письменник працював сім років – з 1914 по 1921, – він сконденсував епос тогочасного життя, епос масштабу «Одіссеї» Гомера (адже «Улісс» – варіант імені «Одісей»). В основу твору було покладено гомерівський міф про пригоди Одіссея. Кожна з 18 глав роману пов'язана з тим чи іншим епізодом античного епосу, і в критичній літературі їх так і прийнято називати за епізодами «Одіссеї»: глава 1 – «Телемак», глава 2 – «Нестор», глава 3 – «Протей», глава 4 – «Каліпсо» і т. д., до 18 глави – «Пенелопа». В журнальній публікації Джойс включив ці назви в текст роману, проте пізніше зняв їх.

Своєрідність архітекtonіки роману «Улісс» полягає насамперед у тому, що він є «одіссеєю» форми, оскільки змістове наповнення закорено в техніці письма, способі подачі матеріалу. Форма твору набула функцій змісту. Зокрема, в «Уліссі» потік свідомості розмежовується на дві течії внутрішнього мовлення – чоловічого й жіночого. Чоловіче мовлення прикметне стислістю, лаконізмом, обірваністю фраз, почасти на півслові, навіть на прийменниках і сполучниках. А ось потік свідомості Меріон радше нагадує дзюрчання джерельної води, ніж внутрішній монолог жінки. Щоправда, ця метафорична джерельна вода незрідка стрімко падає зі скелі різном'я думок і почуттів героїні, перестрибує на інші спогади і фантазії Меріон. Прозаїк не вживає розділових знаків, абзаців, періодів, щоб відтворити пульсування нелогічної жіночої логіки.

Потік свідомості кожного героя має свою специфіку. В Стівені втілені інтелектуальні реєстри. Він освічений, обшир його знань передається описом складних мислетворчих процесів героя, у яких поперемінно чергуються фрагменти текстів Данте і Шекспіра, Гомера і Вергілія, Гете та інших велетнів людського духу. Плин його думок убирає в себе фрази німецькою, італійською, французькою, латинською, грецькою, іспанською мовами. Герой роздумує про мистецтво і творчість, бере участь у дискусії про ідеї «Гамлета» В. Шекспіра тощо.

Натомість Блум мислить конкретно, в його внутрішніх монологах переважають деталі побутового характеру. Через увесь роман проходить тема Блума-страдальця, який несе в своїй душі важкий тягар – смерть сина. Блум прагне в особі Стівена відродити непоправну втрату.

На протигагу чоловікам, внутрішній монолог Меріон конденсує в собі сутність жіночності і торжество рухомого потоку життя в усіх його проявах.

Джойс по-новому вибудував нарацію у творі, відмовившись від традиційної структури. Експозиція, послідовна сюжетна лінія, портретні характеристики, пейзажі, описи – все це відкидається митцем. Він передає рух свідомості своїх героїв з притаманними йому переборами, одночасним функціонуванням кількох потоків думок, звертається до монтажу, мозаїчності, фрагментарності, словотворчості, зміні ракурсів авторської візії.

Джойс у своєму модерністському романі створив нову мову лексемного моделювання. Образ словесний на певній сторінці, у хронотопічних параметрах спричинюється відповідним звучанням тексту. Зміст стає адекватним формі. Лейтмотив – тема Блума-рогоносця – переривається стрибками, вставками, нагромадженнями прози життя (пліток, уривків розмов) з образним зображенням стихії співу, звучання людських голосів. Думки Блума наповнюються музичними враженнями, що заспокоюють його. Іронічне зниження гомерівських алюзій досягається особливим звуковим фіналом – потужним випусканням газів Блумом. Таким чином, створюється враження «відкритості» тексту, що синтезує музичну й словесну стихії. Джойс в «Уліссі» ідентифікував новаторські принципи злиття візуального та акустичного сприйняття. Художній образ постає перед реципієнтом у просторі та у часі. Те, що чутно, постає у часі, а те, що видно, – у просторі. Часовий або просторовий художній образ передусім сприймаються як такий, що самостійно існує у безкінечному просторі чи у часі. Реципієнт сприймає його повноту – і в цьому сконденсована цілісність образу.

Джойс творить міф, у якому втілюються одвічні закони буття. Ідеї та образи «Улісса» мають аналогії з гомерівською «Одіссеєю», водночас роман Джойса – це сучасна «одіссея». Сюжетно «Улісс» відтворює всі події дня з життя трьох головних героїв: Леопольда Блума, агента рекламного відділу дублінської газети, його дружини – співачки Меріон (Моллі) і Стівена Дедала – письменника, який заробляє на хліб насущний уроками історії

в одній зі шкіл Дубліна. Блум уподібнюється Одисею, Меріон – Пенелопі, Стівен – Телемаку. Всі вони – людство, місто Дублін – увесь світ. Усе те, що відбувається з Леопольдом Блумом упродовж одного дня – 16 червня 1904 року, з восьмої години ранку до третьої години ночі, перегукується з пригодами Одисея, який повертається після закінчення Троянської війни на рідний острів Ітаку, де його чекає Пенелопа і де він розмовляє з Телемаком.

Таким чином, у цьому найдовшому дні світової літератури (понад сімсот сторінок обсягом) Джойс увічнив день, коли він познайомився зі своєю майбутньою дружиною Норою Барнакль.

Це – фабула, загальна схема ланцюга подій у романі, що передає лише зовнішні ознаки його змістовного наповнення. Головне – в «потоці свідомості» Дедала, Блума, Меріон.

Образна палітра у творі теж виписана автором нетрадиційно. І чоловік і дружина не зовсім «свої» в Дубліні. Блум – син ірландської жінки й угорського єврея, що покінчив життя самогубством. У зараженій націоналізмом Ірландії Блуму постійно нагадують про його ірландське походження. Моллі – донька військового, зростала без матері в гарнізоні в Гібралтарі. В ній збереглося щось тепле, іспанське, що зігрівало її в сирій Ірландії. Смерть сина зруйнувала їхнє сімейне щастя – Моллі зраджує Блуму із своїм імпресарію, Буяном Бойланом, а чоловік, знаючи про це і люблячи її, фліртує з іншими жінками.

Місце дії – рідний письменнику Дублін. Джойс працював із довідником «Увесь Дублін за 1904 рік» і переніс на сторінки роману майже весь його зміст. Усе, що відбувається у творі, супроводжується детальними описами місця дії. Не лише вулиці, магазини, ресторани, бібліотеки, цвинтарі й лікарні, алеї, сквери й приватні будинки змальовані письменником з ювелірною точністю, а й уся «вулична фурнітура». «Якщо місто зникне з лиця землі, його можна буде відновити за моєю книгою» [4, с. 654], – зауважив автор роману.

Тема історичної долі Ірландії, напрощуд важлива для Джойса, розширюється до універсального узагальнення. У потоці свідомості Блума виникають історичні паралелі. Ірландія та її упокорювачка Англія зіставляються між собою, як Греція та Рим, Стародавній Ізраїль і Стародавній Єгипет. Через ці асоціативні зіставлення Джойс висвітлює їхню спільну сутність – «псевдоперемога грубої могутності імперій над крихким духовним первнем, справа якого завжди – приречене дійство» [4, с. 386].

Крізь призму епізодичних персонажів, що калейдоскопічно з'являються у свідомості Блума на тему повернення до рідного обійстя, окреслюються складні взаємини самого письменника з Ірландією. У песимістичному резюме Блума – «повернення найгірше, що ти можеш придумати» – пережиті Джойсом події його короткочасного повернення в Ірландію в 1909 і в 1912 роках, коли він витримав і гіркоту забуття, і зраду друзів, і спалення власної книги.

Потайний світ Блума розкривається письменником за допомогою складного стилістичного прийому театрального інсценування з візуалізацією мотивів підсвідомості. Його ірландсько-єврейське коріння унаочнюється видіннями батьків у костюмах класичного єврея та класичної ірландки. Відтворення внутрішнього світу героя свідчить не лише про буденність його свідомості, але й про прагнення Джойса втілити в його образі загальнолюдську сутність. Недаремно автор наприкінці роману називає його новим ім'ям: «Будь-хто» і «Ніхто».

Отже, на поверхні перед реципієнтом – модерністський з найменшими дрібницями текст, в якому нарація в різних главах подається різними способами (від третьої особи, від імені оповідачів безіменних і названих, від особи головних героїв), з використанням потоку свідомості, фрагментарності, мозаїчності тексту.

У добу радянського тоталітаризму твір Джойса був декларативно приписаним до натуралізму, зведеним до фарсу про «обивателя». Так, у

довідці на Пленумі правління СПУ 12 квітня 1978 р. Павло Загребельний сказав: «"Літературна Україна" в одному з недавніх номерів пише з категоричністю подиву гідною: "Джойс замінив сюжет сексом". Такі твердження свідчать не тільки про те, що ніхто з тих, хто це писав і друкував, навіть у руках не тримав Джойса, а ще й про нашу дивну літературно-теоретичну легковажність. Джойс руйнував роман взагалі. Він спробував замінити його протокольним описом подій, які відбулися протягом одного дня в житті одної нікчемної людини. Героїчний міф про Одисея зведено до фарсу про обивателя, який сидить у нужнику, прогулюється по місту, готує для себе і своєї дружини сніданок, відвідує публічний дім, і всі ці "подвижки" новітнього буржуазного Улісса інструментовано у всеозброєнні літературної техніки [...]. І попри все це, так званий роман Джойса не тримається купи,

жодна нормальна людина, крім відчайдушних фахівців-літераторів, ніколи не зможе його прочитати. І хоч що б казали нам літературні сноби, хоч якими намірами керувався сам Джойс, – ми переконані, що цей твір може слугувати тільки знаряддям убивства роману як жанру"» [Цит. за: 7, с. 43–44].

Нині уже не знайдеш прихильників наведеного вище твердження. Чи загрожував Джойс безпосередньо або опосередковано розвитку роману в літературі соціалістичної України? Питання залишається суто риторичним.

Зате достеменно відомо інше: якраз із появою роману Джеймса Джойса «Улісс» у світовому письменстві розпочався глобальний процес, який призвів до радикальних змін у самій сутності літературного твору, до змін у кожній ланці і в самій природі літератури: Автор – Текст – Читач. На місці старої жанрової матриці з'явилася нова – провокативна, екстравагантна, але напрочуд цікава.

Руйнація всіх просторових, часових, синтаксичних і граматичних зв'язків обумовила абсолютну герметичність і зашифрованість роману Джойса «Улісс», знайомство з яким без «ключа» майже неможливе.

Висновки. У статті висвітлено основні елементи архітекτονіки модерністського роману «Улісс»: міфологізація, «потік свідомості», гра з читачем, інтертекстуальність, цитатність, акцентуація уваги на найменших дрібницях тексту, в якому нарація в різних главах подається різними способами (від третьої особи, від імені оповідачів безіменних і названих, крізь призму візії головних героїв), своєрідність фабули і хронотопу (події, описані в романі, відтворюють усього один день – 16 червня 1904 року, з восьмої години ранку до третьої години ночі, найдовший день у світовій літературі – понад 700 сторінок тексту; локація – Дублін) тощо.

Унікальність архітекτονіки роману «Улісс» полягає у створенні письменником нової форми роману – модерністського роману, – в якому реалізована цілісність акустичного та просторового сприйняття. Тексти такого характеру краще сприймаються читачем на слух, ніж візуально. Художні архітектонічні відкриття Джойса в романі «Улісс» багато в чому визначили шляхи розвитку прози ХХ століття.

Перспективи дослідження вбачаємо в подальшій розробці теми архітекτονіки в інших творах Джеймса Джойса.

Список літератури:

1. Віконська Д. Джеймс Джойс. Тайна його мистецького обличчя. Львів : [б. в.], 1934. 100 с.
2. Глібовець В. В. Роман Джойса «Улісс»: від міфу до архітекtonіки твору. *Всесвітня література та культура*. 2006. № 12. С. 2–5.
3. Гончаренко Е. П. Читач написів : (до 120-річчя від дня народження Джеймса Джойса). *Всесвіт*. 2002. № 5-6. С. 65–122.
4. Джеймс Джойс. Улісс. Переклад з англ. О. Терех та О. Мокровольський. Друге вид. Київ: Вид-во Жупанського. 2018. 760 с.
5. Краснящих А. П. Джеймс Джойс: специфіка художнього світу та проблема творчого методу (роман «Улісс»): дис. ... канд. філол. наук: 10.01.04 / Андрей Петрович Краснящих. Харків, 1998. 199 с.
6. Кузьменко В. І. Словник літературознавчих термінів : Навч. посібн. з літературознавства. Київ : Український письменник, 1997. 230 с.
7. Кузьменко В. І. Історія зарубіжної літератури ХХ століття : [навч. пос.] Київ: ВЦ «Академія», 2010. 496 с.
8. Лексикон загального та порівняльного літературознавства / [за ред. А. Волкова]. Чернівці : Золоті литаври, 2001. 636 с.
9. Літературознавча енциклопедія: у двох томах. Т. 1. / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 2007. 608 с. (Енциклопедія ерудита).
10. Мітроусова Т. В. Наратологічні аспекти художньої еволюції Дж. Джойса: дис. ... канд. філол. наук; спец. 10.01.04. – література зарубіжних країн / Тетяна Валеріївна Мітроусова. Кам'янець-Подільський нац. уні-т імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2011. 214 с.
11. Панфьорова М. О. «Жам Жойс», французький письменник: рецепція Джеймса Джойса в українській періодиці 1920 – 1930-х рр. *Наукові записки НаУКМА. Літературознавство*. 2022. Т. 3. С. 108–114.
12. Семелюк Р. М. Дж. Джойс і А. П. Чехов на зламі століть: художні пошуки у малому жанрі: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2014. 176 с.
13. Ellmann R. James Joyce. London : Oxford University Press, 1982. 887 p.
14. Parrinder P. James Joyce. Cambridge: Cambridge UP, 1984. 262 p.

Savchyn N. B. THE ARCHITECTONICS OF JAMES JOYCE'S NOVEL "ULYSSES"

The article deals with the artistic specificity of the architectonics of James Joyce's novel Ulysses. The concept of architectonics is interpreted in the light of the concepts of V. Kuzmenko, A. Volkov and other scholars as a general aesthetic plan for composing a literary text: a harmonious relationship of its main elements, parts, their interdependence, dependence, interconnection, subordination, which fundamentally determines the unity of a work of art as a whole. The article highlights the main elements of the architectonics of the modernist novel Ulysses: mythologization, stream of consciousness, intertextuality, quotability, focuses on the smallest details of the text, in which the narrative in different chapters is presented in different ways (in the third person, on behalf of nameless and named narrators, through the prism of the main characters' vision), the peculiarity of the chronotope, etc. It is found that the novel is based on the Homeric myth of the adventures of Odysseus. Each chapter of the work is compared with a particular episode of Odysseus' travels, and in critical literature they are usually called by the episodes of the Odyssey: chapter 1 – "Telemachus", chapter 2 – "Nestor", chapter 3 – "Proteus", chapter 4 – "Calypso", etc., up to chapter 18 – "Penelope".

These episodes are the plot, the general scheme of the chain of events in the novel, which conveys only external signs of its content. The main thing is in the "stream of consciousness" of Daedalus, Bloom, and Marion. "Ulysses reproduces all the events of one day in the lives of these three main characters. The article also reveals the peculiarity of the chronotope: the events described in Ulysses condense into just one day, June 16, 1904, from eight o'clock a. m. to three o'clock p. m. Thus, in this longest day in world literature (over seven hundred pages long), Joyce immortalized the day he met his future wife, Nora Barnacle. The setting is the writer's native Dublin.

Key words: architectonics, Joyce, modernist novel Ulysses, plot, plotting, composition, stream of consciousness.